

Nou apunts a la memòria de Nadejda i Óssip Mandelstam

XÈNIA DYAKONOVA

*[...] El seu ésser i el sol eren un tot,
I els seus poemes, obres del seu ésser,
Així mateix eren obres del sol.*

*No li importava si perdurarien.
Només volia que tinguessin
Alguna mena
De tret o de caràcter,*

*Alguna mena de riquesa —ni que fos
Mig percebuda
En la misèria dels seus mots— d'aquell planeta
Del qual formaven part.*

Wallace Stevens, «El planeta sobre la taula»

I El 1919, a Kíev, Nadejda Khàzina coneix Óssip Mandelstam. Ella té vint anys; ell, vint-i-vuit. Tots dos venen de famílies joves; tots dos han començat estudis superiors i ho han deixat córrer, incapaços d'inscriure la seva curiositat genuïna pel món en un sistema acadèmic. Ella ha rebut classes de la pintora avantguardista Aleksandra Ekster i considera la possibilitat de dedicar-se a la pintura; ell és poeta (per tant, autodidacta), i té un llibre publicat. En publicarà quatre més en vida. Una atracció immediata porta al festeig; el 1922 la Nadejda i l'Óssip es casen a Petrograd (actual Sant Petersburg). Nadejda Khàzina es converteix en Nadejda Mandelstam, i serà la companya i còmplice del poeta fins a la mort —prematura— d'ell. Després de la primera detenció de l'Óssip —que es produeix el 1934 arran d'un poema contra Stalin—, la Nadejda l'acompanyarà a l'exili: a Txerdín, una ciutat petita i llòbrega als Urals, i a Vorónej, a cinc-cents quilòmetres al sud-est de Moscou. Després de la segona i definitiva —Óssip Mandelstam, condemnat a cinc anys de treballs forçats, morirà el 1938, en un camp de trànsit a prop de Vladivostok—, la Nadejda salvarà per a la posteritat els poemes del seu marit. Com que guardar-los en forma de manuscrit és perillós, els guardarà, sobretot, a la memòria; els que té apuntats, els amagarà en una cassola, un bagul o unes botes, i els tragarà per diverses ciutats russes, on buscarà feina i casa. Com a vídua d'un represaliat, ho tindrà summament difícil.

II El 2016 vaig ser a Uliànovsk, la ciutat natal de Vladímir Uliànov, més conegut com a Lenin. M'havien convidat a fer una xerrada a la facultat de Lletres, que tenia quatre departaments: filologia russa, anglesa, francesa i alemanya. El degà, un home jove, de galtes vermelles i una calvície incipient, em va rebre al despatx, em va regalar una agenda, un bolígraf i un llapis i va començar a explicar-me, fil per randa, «la història d'aquesta casa». En arribar a l'any 1953, de sobte va abaixar la vista i es va interrompre. Al cap d'un moment va reprendre el fil. Resulta que hi havia «una taca terrible» a la reputació de la universitat. «Vam fer fora Nadejda Mandelstam, que feia quatre anys que hi treballava com a professora d'anglès.» M'ho posava fàcil per lligar caps: era l'època de la campanya contra els «cosmopolites apàtrides», que és com Stalin anomenava els jueus. El rector del moment no devia tenir més remei que acomiadar els professors d'ètnia incorrecta. L'home de la calvície incipient encara no havia nascut.

III El 1965, després de dues dècades de vida nòmada, Nadejda Mandelstam torna a Moscou, on havia viscut del 1931 al 1934, i aconsegueix, per primera vegada a la vida, que l'Estat li cedeixi un pis. És petit i auster, per no dir miserable, però se li permet censar-s'hi: un luxe inaudit. Al cap de poc es converteix en el punt de trobada d'escriptors, artistes i intel·lectuals que es neguen a acceptar el règim i la cultura oficials; un lloc on la cultura de la vella intel·liguència russa —una comunitat de gent d'oficis diversos, unida per determinats valors morals i per l'amor a la literatura— es manté de manera clandestina. Durant un temps, un dels assistents més extraordinaris de les tertúlies presidides per la Nadejda és Varlam Xalàmov, que el 1958 havia escrit un conte bell i commovedor sobre la mort de Mandelstam: «Sherry-brandy», inclòs al primer volum dels *Relats de Kolimà*.

Com bé diu a *The Widows of Russia* el gran eslavista nord-americà Carl Ray Proffer, a la història russa ja hi havia hagut una situació similar. A mitjan segle XIX el tsar Nicolau I va suprimir els cursos de filosofia i de dret de les carreres universitàries. Les dues matèries proscrites es van convertir en objecte d'estudi de joves il·lustrats que es reunien en secret per parlar-ne. Grans escriptors de l'època, com ara Puixkin, Herzen o Turguénev, es van formar en aquests cenacles. Competien en erudició i eloqüència en elegants salons aristocràtics; a casa de Nadejda Mandelstam, en canvi, amb prou feines hi havia mobles.

IV La poesia completa d'Óssip Mandelstam ocupa prop de quatre-centes pàgines. Tenint en compte això, la proesa de la vídua del poeta podria resultar inversemblant. És possible memoritzar-ne ni que sigui la meitat? El cert és que la vella intel·liguència russa sempre s'ha caracteritzat per una devoció especial per la poesia i pel costum de saber-se de cor els seus versos preferits. Si féssim una enquesta entre els estudiants de primer de Filologia de Sant Petersburg o Moscou, amb tota probabilitat descobriríem que la majoria té (o ha tingut) un familiar d'edat avançada que se sap (o se sabia) sencer l'*Eugeni Oneguín*, una novel·la en vers en vuit capítols. Aquest gran poema, que alhora és una gran història d'amor, és indissociable de l'educació espiritual de moltes generacions de lectors russos; és lògic, doncs, que el tinguin interioritzat. Una capacitat de memorització que deixa perplex un lector d'aquí, a Rússia també és minoritària, però no excepcional; respon al desig de poder recórrer en tot moment i en tota circumstància a la poesia que un estima. Xalàmov, que va passar prop de vint anys als camps de treball, afirma que els poemes que recordava eren el seu únic lligam amb la vida anterior a la condemna; li havien fet companyia i l'havien salvat més d'un cop de la desesperació i la bogeria.

Fins i tot en aquest context, però, la memòria de Nadejda Mandelstam és un prodigi.

V El 1967, a Washington, es publica per primera vegada l'obra reunida de Mandelstam, que ocupa tres volums. A l'URSS continuarà inèdit fins al cap de sis anys. El 1970, a Nova York, surt el primer llibre de memòries de la seva vídua, en rus i en anglès. En rus es diu *Vospominània* (Records), i en anglès el titulen *Hope Against Hope*, fent un joc amb el nom de l'autora: *nadejda* en rus vol dir «esperança». És aquest volum el que s'ha publicat en català a Quaderns Crema (*Contra tota esperança*, traducció de Jaume Creus) i en castellà a Acantilado (*Contra toda esperanza*, traducció de Lydia Kúper). Abraça els últims quatre anys de la vida de Mandelstam, a partir de la primera detenció, seguida immediatament de l'exili, i dona una idea ben completa de les penúries del poeta perseguit i la seva companya. Són dos pàries a qui tothom gira l'esquena, perquè la seva condició d'empestats és contagiosa. Una de les poques persones que no deixa de fer-los costat és Anna Akhmàtova. La Nadejda és la lectora, la confident i la consellera dels dos poetes, i la seva triple fraternitat —alegre i fructífera— és l'únic contrapès a la foscor que es congria al seu voltant. A la cronista minuciosa i perspicaç, el relat biogràfic li serveix de suport per retratar, amb una sobrietat estoica, un temps marcat per la por, la misèria, la soledat i l'enviliment general. Un temps enverinat per contradiccions perverses, en què cadascú sospitava de l'altre que era un delator, i alhora temia que el prenguessin per delator a ell; un temps en què cadascú, de nit, esperava amb estupor que vingués un cotxe negre a buscar-lo —i se l'emportés a un soterrani on l'acusarien de ves a saber què, i d'on ja no tornaria mai més—, i alhora sentia la necessitat de justificar, fins i tot davant de si mateix, la desaparició d'un veí.

VI Si hagués de triar una sola virtut narrativa de *Contra tota esperança* em quedaria amb la seva manera de construir la imatge d'Óssip Mandelstam a partir de les seves renúncies. Totes són significatives; algunes, anecdòtiques.

Mandelstam té els pulmons deteriorats i necessita un abríc de pell per afrontar un hivern cru; hi ha carestia de tot, però finalment en troba un en una botiga. En assabentar-se que està fet de pell de gos, es nega a posar-se'l per solidaritat amb la raça canina.

No té mai diners, però rebutja la possibilitat de guanyar-se la vida com a traductor. Per a la majoria dels seus companys de gremi era la manera més digna de sobreviure. Per a Mandelstam hauria estat una profanació del talent. La Nadejda descriu amb precisió el procés creatiu del seu marit, que no escrivia poemes, sinó que els componia, caminant amunt i avall pel carrer o per l'habitació. Al començament, sentia una mena de remor misteriosa dins seu, i el desig d'articular-la el feia moure els llavis i murmurar, com si recordés alguna cosa. L'estructura sonora i rítmica del poema es presentava a la seva oïda interna com un tot harmònic. Després havia d'encertar les paraules destinades a donar vida a aquest esquelet. En últim lloc, n'havia d'eliminar els mots arbitraris, fortuïts, susceptibles de crear un conflicte entre so i sentit, i substituir-los pels únics mots possibles, els definitius. No en va el poeta Nikolai Gumiliiov solia dir, després de sentir-li un poema nou: «És molt bo, Óssip, però quan el donis per acabat no tindrà cap de les paraules que té ara.» És clar que en comparació amb això la traducció era una feina massa mecànica i previsible. (Dels poetes que no fan més que encabir una idea en unes paraules, Mandelstam en deia, despectivament, «els traductors de sentits prefabricats».)

En un ambient on l'engany i la traïció són el pa de cada dia, el poeta renuncia a mentir. Al segon volum de les memòries es confirma que la sinceritat de Mandelstam és tan radical que fins i tot quan s'enamora, breument, d'una altra dona, no se n'amaga i la porta a casa; al cap de poc, se'n separa, havent-li dit: «No m'agrada com tractes la gent.» Al primer volum es parla de la seva honestedat en els interrogatoris. Reconeix que és, en efecte, l'autor del poema mordaç que representa Stalin com algú que assaboreix una execució talment una confitura de gerds. Confessa que ha llegit els versos fatídics a un grapat d'amics, però es nega —a risc de ser torturat— a revelar-ne els noms. El fet és que un d'ells l'ha denunciat, i per això l'han detingut; tanmateix, ni dins ni fora de la presó Mandelstam no farà res per saber qui havia estat.

Finalment, un dels poetes més grans en llengua russa renuncia a preocupar-se per salvar els seus versos de la destrucció i l'oblit. En una «època pre-Gutenberg», com en diu Akhmàtova, Mandelstam confia en la transmissió oral i en el judici del temps. Recita els seus poemes a un cercle petit de lectors —o més aviat oients— fidels, i, molt de tant en tant, permet que els apuntin, convençut que sabran amagar-los bé. Creu de debò que la gent, si els necessita, els recordarà i els preservarà; i si no ho fa, és que no s'ho mereixen. «En la tragèdia contemporània qui mor no és l'heroi, sinó el cor sencer», dirà Joseph Brodsky en referència a la història del segle XX. Óssip Mandelstam, tot i ser un poeta líric, se sentia part del cor, i va renunciar a l'ambició d'immortalitat amb un somriure. La seva companya, en canvi, no va confiar mai en la saviesa del gènere humà, i va dedicar la seva vida a assegurar el dret a l'eternitat a uns poemes sense casa.

VII La segona entrega de les memòries, *Vtoraia kniga* (Llibre segon), surt en rus a París, el 1972; en anglès, sota el títol de *Hope Abandoned*, apareix a Nova York dos anys més tard. Mentre que el primer volum és rebut amb entusiasme i empatia tant pels compatriotes de l'autora com pel públic occidental, el segon suscita reaccions més complexes. Nadejda Mandelstam hi parla molt de la seva joventut i del món literari rus dels anys vint i trenta; sense canviar cap nom, acusa molts escriptors famosos d'estúpids, covards, mentiders o oportunistes. D'altra banda, afirma que aquest, l'altre i el de més enllà eren informadors de l'NKVD (l'organització que a partir del 1954 es diria KGB). A l'URSS, on l'obra dels dos Mandelstam només es distribueix de manera clandestina, molts lectors troben al *Llibre segon* una imatge gens afaflagadora d'ells mateixos i s'indignen. Alguns altres —cosa molt més greu— diuen que la vídua del poeta ha difamat els seus amics o familiars, que no havien col·laborat mai amb aquell organisme sinistre. El resultat és que hi ha un munt de persones que trenquen qualsevol contacte amb ella. Torna a ser una empestada, almenys en alguns ambients.

VIII Carl i Ellendea Proffer, cofundadors de la mítica editorial Ardis, que havien visitat Nadejda Mandelstam nombroses vegades a partir de 1969 i li havien agafat afecte, se sentien incòmodes davant l'acusació de calúmnia que pesava sobre la seva amiga. Van fer diversos intents de treure'n l'aigua clara i es van donar per vençuts. Havien parlat amb molta gent i n'havien rebut informacions que no encaixaven. Sobre un suposat informador, sempre hi havia algú que confirmava la sospita i algú altre que la desmentia. No hi havia manera de comprovar res documentalment, ja que els delators, com és lògic, eren treballadors extraoficials. A més, havien passat dècades des dels anys més crus del terror i ja no quedaven gaires testimonis. Les úniques conclusions que en podem treure, ara mateix, són òbvies. És fàcil entendre el dolor i la ràbia dels que són innocents i han quedat estigmatitzats; també és fàcil entendre que Óssip i Nadejda Mandelstam, envoltats com estaven d'agents de la policia secreta i forçats constantment a fer càbales, de vegades confonguessin una intuïció amb una certesa.

IX Encara hi havia una altra renúncia. Una d'inconscient. La Nadejda i l'Óssip havien observat un fenomen estrany: si ell feia sortir en un poema un objecte que tenien en propietat (i el cert és que en tenien ben pocs), l'objecte en qüestió no trigava a desaparèixer. Una flassada escocesa, per exemple, de la qual el poeta havia dit: «Em tapparàs amb ella quan em mori», la van perdre, no se sap com, poc després. Va passar el mateix amb un bastó blanc, company dels passejos matinals de Mandelstam. Era com si transmutar alguna cosa en matèria poètica fos una forma de possessió que només es podia assolir al preu d'un sacrifici. O potser tot plegat vol dir, simplement, que la poesia, com la memòria humana, recull allò que la vida no pot retenir.